

„[...] wrócili do Galilei, do swego miasta – Nazaret” (Łk 2, 39). Ale czy Nazaret rzeczywiście był wtedy miastem?

ks. Jakub Bogacki

Universidad Eclesiástica San Dámaso <https://ror.org/035epx642>

kubabogacki95@gmail.com <https://orcid.org/0000-0001-5952-0957>

Badanie przeprowadzone w niniejszym artykule koncentruje się na sposobie, w jaki ewangeliści Mateusz i Łukasz opisują Nazaret – miejsce, w którym Jezus Chrystus spędził większą część swojego życia. Obaj ewangeliści określają Nazaret mianem *polis*. Zestawienie danych biblijnych dotyczących Nazaretu oraz badań archeologicznych z koncepcją greckiego *polis* budzi pewne kontrowersje. W związku z tym nasuwa się pytanie, czy zastosowanie tego pojęcia w odniesieniu do Nazaretu należy uznać za błąd historyczny bądź świadome wprowadzenie czytelnika w błąd.

Współczesny dyskurs naukowy dotyczący Nazaretu jest bardzo podzielony. Niektórzy badacze uznają Nazaret za niewielką wieś zależną od większego ośrodka, jakim było Seforis. Inni, bazując na ostatnich badaniach archeologicznych, skłonni są przyjąć, że Nazaret stanowił lokalne centrum dla miejscowości wyróżniających się przywiązaniem do judaizmu. Istotnym problemem jest więc rozpoznanie zakresu semantycznego terminu *polis* w kontekście biblijnym oraz możliwości jego zastosowania w stosunku do ośrodków o zróżnicowanym stopniu urbanizacji. Odpowiedź na to zagadnienie wymaga przeprowadzenia analizy egzegetyczno-filologicznej, uzupełnionej o refleksję socjologiczno-konceptualną oraz uwzględnienie danych archeologicznych. Synchronizacja tych metod umożliwia rzetelną analizę dostępnego materiału i sformułowanie odpowiedzi na postawiony problem badawczy.

1. „Miasto” i „wieś” w Starym Testamencie

Ewangelie obu wspomnianych autorów wchodzi w skład kanonu biblijnego, dlatego nie można ich czytać i interpretować w oderwaniu od pozostałych ksiąg Starego i Nowego Testamentu. Szczegółowe omówienie terminów biblijnych definiujących miasto i wieś pozwoli zrozumieć, jakimi możliwościami terminologicznymi dysponowali ewangelisti, decydując się na określenie Nazaretu mianem *polis*.

Współcześnie różnicę między miastem a wsią określa się przede wszystkim za pomocą potencjału demograficznego, tradycji historycznych, pełnionych funkcji administracyjnych oraz poziomu zaawansowania infrastruktury usługowej, handlowej i gospodarczej. W starożytności jednak nie posługiwano się takimi kryteriami, dlatego powstaje zasadnicze pytanie, na czym w świecie biblijnym opierała się różnica między miastem a wsią. Szukając odpowiedzi, przeanalizujemy dane, które można odnaleźć w Starym i Nowym Testamencie.

Co ciekawe, zagadnienie to w Starym Testamencie nie jest tematem marginalnym, ponieważ wymienia się w nim z nazwy ponad trzysta miast (Fry, 1979, s. 435), a hebrajskie słowo *ʿir* oznaczające „miasto” pojawia się w tekstach Starego Testamentu ponad tysiąc razy (Fry, 1979, s. 435). Aby lepiej zrozumieć znaczenie hebrajskiego terminu *ʿir* (עִיר), warto sięgnąć do Księgi Jozuego, zwłaszcza do rozdziałów 13–21. Fragmenty te opisują miasta przydzielone konkretnym pokoleniom na całym terytorium Izraela.

Źródła dotyczące życia codziennego Izraelitów potwierdzają, że ówczesni mieszkańcy tego terenu trudnili się przede wszystkim rolnictwem (Safrai, 2010, s. 246–263). Co do zasady każda rodzina posiadała własny kawałek ziemi, który uprawiała. Większość decydowała się jednak mieszkać w mieście ze względów bezpieczeństwa. Wielu mieszkańców miało swoje domy wewnątrz murów miejskich, niektórzy jednak żyli w niewielkich osadach położonych w pobliżu miasta, lecz poza jego murami, skąd w razie zagrożenia mogli szybko schronić się w jego obręb (Michniewicz, 1999, s. 47). Świadczenie tego stanu rzeczy znajdujemy w Księdze Jozuego, która wielokrotnie wspomina o „miastach wraz z ich wioskami” (Joz 15, 32. 34. 41. 44. 51. 54. 57. 59. 60. 62).

W tym miejscu należy podkreślić, że mur otaczający miasto był właśnie tym elementem, który odróżniał hebrajskie *‘ir* od osad innego typu (Michniewicz, 1999, s. 47). W Starym Testamencie znajdują się liczne fragmenty wskazujące na różnicę między miastami otoczonymi murami a nieufortyfikowanymi wioskami (zob. Kpł 25, 29–31; Pwt 3, 5; 1 Sm 6, 18).

Można zatem stwierdzić, że hebrajski termin *‘ir* odnosi się do miasta otoczonego murem. Tezę tę potwierdzają autorzy licznych słowników oraz specjalistycznej literatury przedmiotu¹. Badacze są zgodni, że podstawową cechą miast na starożytnym Bliskim Wschodzie były ich mury obronne (Fry, 1979, s. 435). Stary Testament nie podaje liczby mieszkańców miast Izraela. Stanowi to dodatkowy dowód na to, że pojęcie *‘ir* było związane raczej z określonym sposobem organizacji życia niż z wielkością populacji. Według Euana Frya (1979, s. 435) typowe hebrajskie *‘ir* składało się z domów i innych budowli położonych blisko siebie na wyniesieniu utworzonym z warstw ziemi oraz ruin wcześniejszych osad. Miasto takie otaczał mur wzniesiony z kamienia, z niewypalanych cegieł glinianych, z cegieł wypalanych, a niekiedy nawet z wału ziemnego. Do miasta wchodziło się przez jedną lub kilka wąskich bram znajdujących się w murze (Michniewicz, 1999, s. 47). Inną cechą wielu hebrajskich *‘ir* była wieża. Według Michniewicza wznoszenie wież w najbardziej strategicznych miejscach sprzyjało utworzeniu wewnętrznej, ufortyfikowanej strefy, która stawała się centralną siedzibą władzy (Michniewicz, 1999, s. 48). W obrębie murów miast izraelskich znajdowały się budowle publiczne, w tym pałac władcy, świątynia, urzędy oraz magazyny. Brama miejska odgrywała bardzo ważną rolę, ponieważ stanowiła miejsce zgromadzeń starszyzny i urzędników. Ponadto właśnie przy bramie miasta ogłaszano wyroki i sprawowano wymiar sprawiedliwości (Michniewicz, 1999, s. 49). Warto podkreślić, że w okresie izraelskiej kolonizacji ufortyfikowane miasta typu *‘ir* odgrywały zasadniczą rolę w organizacji plemiennej i znajdowały się całkowicie pod władzą starszyzny, co zapewniało im pewien zakres autonomii. Sytuacja ta uległa zmianie wraz z powstaniem monarchii izraelskiej. Od VIII wieku *‘ir* pozostawała już w ścisłym

---

¹ Zagadnienie to skrupulatnie omawia Burke (2008, s. 103–158).

związku z centralną władzą polityczną i administracyjną. W opinii Marka Baraniaka (2011, s. 221) na podstawie danych archeologicznych można pokusić się o statystyczny opis hebrajskiego *ʿîr*. Jego zdaniem „ośrodki posiadające około 8 ha powierzchni są uważane za duże; mogło je zamieszkiwać ponad 3 tys. osób. Miasta o średniej wielkości miały od kilkuset do 2 tys. mieszkańców. Tylko nieliczne, głównie stolice, posiadały liczbę mieszkańców przekraczającą 10 czy 20 tys.”.

Zdecydowanie rzadziej, gdyż tylko 29 razy, w Starym Testamencie występują miasta określane hebrajskim terminem *qiryāh* (קִרְיָה). Zazwyczaj słowo to tłumaczy się jako „miasto”, „urbe”, „osada”, „stolica” (Alonso Schökel, 1990, s. 674). Analiza poszczególnych biblijnych perykop prowadzi do konkluzji, że za tą definicją kryje się koncepcja ośrodka mniej znaczącego niż *ʿîr*. Na przykład w Księdze Powtórzonego Prawa czytamy: „Od Aroeru, leżącego na brzegu potoku Arnon, i od miasta (*ʿîr*), które jest w dolinie, aż do Gileadu nie było dla nas grodu (*qiryāh*) niedostępnego: wszystkie nam dał Pan, Bóg nasz” (Pwt 2, 36). Z Księgi Izajasza dowiadujemy się jednak, że miasta określane mianem *qiryāh* były także fortyfikowane (Iz 25, 1).

Funkcja wsi w Starym Testamencie była zupełnie odmienna. Choć Biblia hebrajska wymienia wiele wsi z nazwy, we wszystkich aspektach podkreślana jest ich zależność od *ʿîr*. Należy zaznaczyć, że Stary Testament posługuje się trzema hebrajskimi terminami na określenie małych osad. Pierwszym z nich jest *bānôt*, liczba mnoga rzeczownika oznaczającego „córkę” (Strong, 2001, s. 387). Idea „wsi” dobrze odzwierciedla się w dosłownym tłumaczeniu tego słowa, które oznacza „córki”. Jak sugeruje jego dosłowne znaczenie, odnosi się ono do niewielkich osiedli powstałych w pobliżu miasta i od niego zależnych. Termin *bānôt* pojawia się zazwyczaj obok słowa *ʿîr* lub nazwy konkretnego miasta (1 Krn 2, 23; 1 Sm 6, 18; Pwt 2, 23) (Fry, 1979, s. 435).

W Starym Testamencie znajdujemy także inne określenie osady, która nie jest miastem. Chodzi o hebrajski rzeczownik *hāšēr* (חֲצֵר). Jego dosłowne tłumaczenie może być nieco mylące, ponieważ *hāšēr* oznacza „ogrodzenie” lub „dziedziniec” (Strong, 2001, s. 482). Jednak w odniesieniu do miejsca zamieszkania termin ten oznacza niewielką osadę lub wieś, zazwyczaj nieotoczoną murem i położoną w pobliżu

miasta, od którego była zależna (Joz 13, 23. 28) (Strong, 2001, s. 482). Terminem *ḥāṣēr* określano także osady ludów półkoczowniczych, takich jak Izmaelici (Rdz 25, 16), Awici (Pwt 2, 23) oraz ludy Kedaru (Iz 42, 11) (Strong, 2001, s. 482). Niekiedy w Starym Testamencie występuje także liczba mnoga tego słowa – *ḥaṣrôt*, co wskazuje, że takie wsie tworzyły czasami zespół osadniczy (Lb 11, 35; Fry, 1979, s. 435).

Księga Kapłańska wspomina również o wartości domu znajdującego się w *ḥāṣēr* i potwierdza, że tego typu osiedla nie były otoczone murami: „Domy w osadach nieotoczonych murami będą uważane za należące do otwartego pola; mogą być wykupione, a w roku jubileuszowym powrócą do właścicieli” (Kpł 25, 31).

Dwukrotnie w Starym Testamencie używa się także terminu *kāfar* (כפר) na określenie wsi (1 Krn 27, 25; Pnp 7, 11). Znajduje to odzwierciedlenie w nazwach niektórych miejscowości. Najbardziej znanym przykładem, wielokrotnie wspominanym w Ewangeliach, jest Kafarnaum, którego nazwa oznacza „Wieś Nahuma”. Innym przykładem jest Kefar-Haamonim (Joz 18, 24), czyli „Wieś Ammonitów”, należąca do pokolenia Beniamina (Fry, 1979, s. 436).

2. „Miasto” i „wieś” w Nowym Testamencie

Kwestia rozróżnienia między „miastem” a „wsią” nie jest również obca Nowemu Testamentowi. Księgi Nowego Przymierza, napisane w dialekcie *koine*, zastępują hebrajski termin *‘ir* greckim słowem *polis*. Pojęcie to odgrywa istotną rolę, ponieważ w Nowym Testamencie pojawia się 163 razy. Uważna lektura Nowego Testamentu pozwala stwierdzić, że wymieniono w nim z nazwy 63 miasta. Idea *polis* w Nowym Testamencie dzieli wiele cech z hebrajskim *‘ir* ze Starego Testamentu. Podobnie jak w przypadku *‘ir*, w odniesieniu do *polis* Biblia nie precyzuje ani wielkości, ani liczby mieszkańców miast. Zwraca na to uwagę Paul Ellingworth (2008, s. 197), który stwierdza, że liczba mieszkańców mniejszych osad jest w dużej mierze nam nieznana. Według tego brytyjskiego biblisty, w niektórych przypadkach sami autorzy Nowego Testamentu prawdopodobnie nie byli świadomi liczby mieszkańców miast, o których pisali.

Przykładem miejscowości, której określenie „miasto” budzi kontrowersje, jest Lasaja (Dz 27,8). Ta miejscowość nie jest wspomniana w żadnym innym źródle poza Nowym Testamentem. Gdyby Lasaja rzeczywiście była miastem, jej istnienie prawdopodobnie zostałoby potwierdzone również w źródłach pozabiblijnych (Ellingworth, 2008, s. 197).

Charakterystykę miast w czasach Nowego Testamentu przedstawia Alfred Edersheim. Według niego duże miasta były otoczone murami. Dodatkowo miasta ufortyfikowane sięgały czasów Jozuego, natomiast te nieufortyfikowane miały pochodzenie bardziej współczesne (Burke, 2008, s. 56). Edersheim (1876, s. 50) wprowadza jednak bardzo istotne rozróżnienie. W jego opinii „miasto mogło być uznane za «duże», jeśli posiadało synagogę, albo za «małe», jeśli jej nie miało. Zależało to od obecności co najmniej dziesięciu mężczyzn, na których zawsze można było liczyć przy tworzeniu kworum modlitewnego w synagodze, ponieważ modlitwa nie mogła być sprawowana bez obecności minimum dziesięciu mężczyzn”.

W Nowym Testamencie wieś określano greckim słowem *kómē*, które pojawia się 27 razy. W kontekście nauczania Jezusa Chrystusa zazwyczaj wspomina się wsię w liczbie mnogiej, bez podawania ich konkretnych nazw: „I dziwił się ich niedowiarstwu; i chodził po wsiach, nauczając” (Mk 6, 6). Greckie słowo *kómē* oddaje obraz krajobrazu wiejskiego starożytnej Judei i Galilei, gdzie Jezus prowadził znaczną część swojego nauczania. Zrozumienie jego znaczenia jako „wieś” lub „mała osada” pomaga wyjaśnić relacje Nowego Testamentu opisujące, jak Jego nauki i cuda rozprzestrzeniały się od większych miast do mniejszych wspólnot.

Warto zauważyć, że ewangelista Mateusz, dobrze znający realia Starego Testamentu, używał słowa *kómē* w odniesieniu do małych miejscowości posiadających synagogę: „I chodził Jezus po wszystkich miastach i wsiach, nauczając w ich synagogach” (Mt 9, 35). Jednocześnie św. Mateusz stosuje *kómē*, nazywając tak małe osady, które nie miały synagogi.

Termin *kómē* występuje także w innych tekstach greckich. W literaturze klasycznej *kómē* znajduje zastosowanie przy opisie prostoty i życia wspólnotowego. Rzymski historyk Herodot (2013, s. 235) pisał, że „dotarli do małej wsi (*kómē*) i odpoczywali”. Słynny grecki filozof Arystoteles (2005, s. 56) w swoim dziele *Polityka* stwierdził, że „wieś [*kómē*] składa się z natury z kilku gospodarstw domowych”.

3. Nazaret w Biblii

Nazaret miał niewielkie znaczenie w czasach biblijnych. Potwierdza to fakt, że nie jest wymieniony ani w Starym Testamencie, ani w dziełach żydowskiego historyka Józefa Flawiusza, który miał rodzinne powiązania z Galileą, ani w nieco późniejszym Talmudzie. Najbliższą Nazaretowi miejscowością wymienioną w Starym Testamencie jest Jafia (Alexandré, 2012, s. 139), którą Księga Jozuego zalicza do osad należących do pokolenia Zabulona (Joz 19, 12).

W istocie jedynym źródłem historycznym potwierdzającym istnienie Nazaretu w czasach Jezusa Chrystusa jest Nowy Testament, który wspomina Nazaret 29 razy w pięciu księgach. We wszystkich przypadkach mowa jest o Nazarecie w kontekście Jezusa i Świętej Rodziny.

W Nowym Testamencie pojawiają się trzy różne nazwy tej miejscowości: Ναζαρέτ, Ναζαρέθ i Ναζαρά. Istnieje kilka teorii próbujących wyjaśnić pochodzenie tej nazwy. Pierwsza z nich sugeruje, że Nazaret pochodzi od hebrajskiego słowa *nēšer*, oznaczającego „pęd” lub „lato-rośl”, a w sensie przenośnym „potomka” albo „potomstwo” (Strong, 2021, s. 672). W myśl tej interpretacji nazwa miejscowości nawiązywałaby do mesjańskiej przepowiedni proroka Izajasza o różdźce wyrastającej z pnia Jessego: „I wyrosnie różdźka z pnia Jessego, wypuści się odrośl z jego korzeni” (Iz 11, 1; Barnett, 2002, s. 89). Inna teoria sugeruje, że nazwa mogłaby pochodzić od hebrajskiego czasownika *nāšar*, który oznacza „strzec”, „pilnować”, „zachowywać” (Strong, 2021, s. 671). W tym kontekście termin Nazaret tłumaczyłoby się jako „wieżę strażniczą” lub „miejsce ochrony” (Brown, Driver, & Briggs, 2000, s. 665), co w sposób ewidentny nawiązywałoby do usytuowania tej miejscowości na jednym ze wzniesień Gór Nazaretańskich (Tzaferis, 1993, s. 1103).

Relevantne perykopy Nowego Testamentu informują, że w tej miejscowości znajdował się dom Józefa i Maryi (Łk 2, 39). W Nazarecie anioł zwiastował Najświętszej Maryi Pannie narodziny Mesjasza (Łk 1, 26–28). Święta Rodzina powróciła do Nazaretu po ucieczce do Egiptu (Mt 2, 23). Nazaret nazywany jest ojczyzną Jezusa, ponieważ tam dorastał, żył i pracował aż do rozpoczęcia życia publicznego w wieku trzydziestu lat (Łk 4, 16). Na początku Jezus nauczał w synagodze

w Nazarecie (Mt 13, 54; Łk 4, 16), gdzie został pojmany przez mieszkańców, którzy próbowali strącić Go ze skały, aby Go zabić (Łk 4, 28–30). W powszechnej świadomości mieszkańców Galilei Nazaret był miejscem pochodzenia Jezusa (J 1, 40). Na krzyżu Jezusa umieszczono tabliczkę z napisem: „Jezus Nazarejczyk, Król Żydowski” (J 19, 19). Oprócz czterech Ewangelii o Nazarecie wspominają także Dzieje Apostolskie, gdzie przemawiający w swojej obronie Paweł mówi, że w drodze do Damaszku ukazał mu się Pan, który przedstawił się następująco: „Ja jestem Jezus Nazarejczyk, którego ty prześladujesz” (Dz 22, 8).

Z perspektywy niniejszego badania znaczące są informacje przekazane przez autorów Ewangelii dzieciństwa i życia ukrytego Jezusa. Ewangelia Mateusza raz (Mt 2, 23), a Łukasza trzykrotnie (Łk 1, 26; 2, 4. 39) określają Nazaret mianem *polis*, czyli miasta. Ponadto Łukasz informuje, że w Nazarecie znajdowała się synagoga, w której nauczał Jezus (Łk 4, 16).

Na podstawie danych dotyczących charakterystyki miast i wsi w Starym i Nowym Testamencie można wskazać dwa konkretne biblijne dowody potwierdzające, że Nazaret był miastem w czasach Jezusa Chrystusa. Po pierwsze, Nazaret opisany jest czterokrotnie słowem *polis*. Po drugie, istniała tam synagoga. Oznacza to, że z perspektywy biblijnej Nazaret był zamieszkaną jednostką terytorialną, względnie niezależną oraz posiadającą pewien stopień autonomii. Znakiem tej autonomii była obecność synagogi, której utworzenie wymagało obecności co najmniej dziesięciu mężczyzn.

4. Koncepcja greckiego *polis*

Obok danych biblijnych ukazujących różne sposoby definiowania osad i jednostek terytorialnych potrzebne jest również zestawienie informacji dotyczących struktury osadnictwa na terenie Ziemi Świętej z klasyczną koncepcją greckiego *polis*. Nie jest to zadanie proste, ponieważ termin ten ma bardzo bogate znaczenie.

Zdaniem Jenny Toner (2003, s. 28) *polis* jest jednym z najczęściej występujących słów w literaturze greckiej, a Mogens Hansen (2000, s. 178)

podkreśla, że w zachowanych tekstach pojawia się ono ponad jedenaście tysięcy razy. Mianem *polis* określano konkretne osady i wspólnoty. W kontekście naszych badań dotyczących Nazaretu interesuje nas *polis* jako osada. W opinii Hansena (2006, s. 56) w kontekście „osady” *polis* używano na określenie trzech rzeczywistości: (1) jako synonimu *akropolis*, czyli niewielkiej, zazwyczaj ufortyfikowanej osady na wzniesieniu; (2) jako synonimu *asty*, oznaczającego po prostu miasto; (3) jako synonimu *gē* lub *chōra*, oznaczających terytorium, czyli *polis* wraz z otaczającym ją obszarem.

Ponieważ koncepcja greckiej *polis* narodziła się w VIII wieku i funkcjonowała przez wiele stuleci, nie powinno dziwić, że termin ten przybierał różne znaczenia w zależności od epoki, w której był używany. Z pewnością momentem przełomowym, konstytuującym nową koncepcję *polis* były podboje i ekspansja Aleksandra Macedońskiego, które doprowadziły do powstania ponad trzystu nowych miast tego typu (Hansen, 2004, s. 10). W czasach grecko-rzymskich terminu tego nie wykorzystywano już jako synonimu *akropolis* (Hansen, 2006, s. 56). Charakterystykę tego pojęcia z okresu grecko-rzymskiego przedstawił Hansen, twierdząc, że miasta w tamtym czasie nie budowały murów, a jeśli już je posiadały, to ich nie konserwowały. W *polis* z tamtego okresu mógł znajdować się pałac gubernatora oraz *gymnasion* i *agora*. Ponadto każde ówczesne *polis* otoczone było co najmniej kilkoma *komai*, które stanowiły terytorialne zaplecze miasta (Hansen, 2004, s. 10–11).

5. Wykopaliska archeologiczne w Nazarecie

Biorąc pod uwagę niewielką liczbę źródeł pisanych dotyczących Nazaretu w czasach Jezusa Chrystusa (Tzaferis, 1993, s. 1103), skupimy się teraz na wykopaliskach archeologicznych, które dostarczają informacji o Nazarecie z okresu Świętej Rodziny. Choć Nazaret nie należy do najlepiej rozpoznanych archeologicznie miejscowości, dysponujemy licznymi raportami naukowymi dotyczącymi prowadzonych tam badań wykopaliskowych, które pozwalają zestawić dane pochodzące z wykopalisk z koncepcją *polis* w czasach grecko-rzymskich.

Zakres tematyczny tego artykułu skłania nas do ograniczenia się do analizy publikacji z czterech stanowisk archeologicznych. W kolejności chronologicznej, odnoszącej się do przeprowadzenia prac, są to: (1) badania w Bazylice Zwiastowania i jej okolicach; (2) teren Nazareth Village; (3) badania w klasztorze Sióstr Nazaretanek; (4) wykopaliska prowadzone przez Yardenę Alexandré.

Chociaż każda z tych ekspedycji zakończyła się publikacją i szczegółową analizą, w kontekście pytania badawczego skupimy się przede wszystkim na odkryciach związanych z okresem pobytu Świętej Rodziny w tej miejscowości.

5.1. Bazylika Zwiastowania

Wykopaliska archeologiczne w obrębie Bazyliki Zwiastowania rozpoczęły się w 1892 roku pod kierownictwem Prospera Viauda i Benedetta Vlaminka. Jednak pełne badania archeologiczne pod obecną świątynią przeprowadzono dopiero w latach 1955–1966 w związku z planowaniem budowy nowego kościoła, który miał zastąpić popadającą w ruinę barokową świątynię. Wykopaliska prowadzono pod kierownictwem przedstawiciela franciszkańskiej szkoły archeologicznej o. Bellarina Bagattiego (Laughlin, 2006, s. 198).

Obszar badań obejmował teren wokół Bazyliki Zwiastowania, klasztor oraz inne budynki franciszkańskie (Bagatti, 1993, s. 1104). Początkowo Bagatti i jego zespół odkryli znaczące ślady działalności rolniczej w starożytności. Obszar pomiędzy kościołem św. Józefa a Bazyliką Zwiastowania przecinało wiele podziemnych magazynów. Odkryto również trzy spichlerze, cysternę, prasę do oliwy, prasę do wina, piec oraz fundamenty kilku budynków mieszkalnych. Fragmenty ceramiki znalezione podczas wykopalisk wskazują na użytkowanie tego terenu już w okresie herodiańskim (Bagatti, 1967, s. 310). Z punktu widzenia tematu tego artykułu interesujące jest to, że znaleziska z początku I wieku po Chrystusie obejmują sztuczne jaskinie, cysterny oraz studnie magazynowe wykute w skale. Niektóre z tych studni mają nawet trzy poziomy i są połączone sztucznymi przejściami. Według Kena Darka (2023, s. 47) prawdopodobnie miało to na celu maksymalne wykorzystanie

dostępnej przestrzeni do magazynowania. Jego zdaniem mogłoby to sugerować, że przestrzeń była ograniczona, co jest charakterystyczne dla większych osad, a nie dla pojedynczych gospodarstw lub małych wsi. Niektóre cysterny miały tak dużą pojemność, że wydaje się mało prawdopodobne, aby były przeznaczone wyłącznie dla jednego domostwa. Istnieje możliwość, że były to cysterny wspólne, służące kilku rodzinom, lub że pełniły funkcję zbiorników wodnych przydatnych w procesach rzemieślniczych.

W wielu aspektach Dark częściowo nie zgadza się z wnioskami Bagattiego. Chociaż docenia erudycję i dorobek franciszkańskiego archeologa, krytykuje stosowanie w jego pracach archeologicznych przestarzałych metod. W związku z tym, jego zdaniem, wnioski Bagattiego (1967, s. 48) powinny zostać ponownie rozważone. W tym kontekście dowody na istnienie sztucznych jaskiń niekoniecznie wskazują na osadę zamieszkaną przez ludzi mieszkających w tych jaskiniach. Prawdopodobne jest, że były to przestrzenie wykorzystywane jako stajnie, magazyny lub warsztaty, a tylko niektóre mogły pełnić funkcje mieszkalne. Obecność tych struktur sugeruje istnienie osady rolniczej. W tym miejscu mogły również znajdować się kamienne domy, zniszczone przez późniejsze budowle. Linie wykute w skale mogą wskazywać fundamenty dawnych budynków lub mury wyrzeźbione w skale (Bagatti, 1967, s. 48). Istnieje również możliwość, że mieszkańcy osady wykorzystywali ten obszar do magazynowania, hodowli zwierząt oraz przetwarzania produktów rolnych (Bagatti, 1967, s. 62). W kontekście wielkości osady w rejonie Bazyliki Zwiastowania warto podkreślić, że odkryto tam ponad sześćdziesiąt elementów wyrzeźbionych w skale, z których większość pochodzi z wczesnego okresu rzymskiego. Znaleźiska te sugerują, że teren wokół bazyliki stanowił część większej osady z tego okresu (Bagatti, 1967, s. 54). Na podstawie analizy fragmentów najstarszych naczyń związanych z tymi strukturami możliwe jest precyzyjne określenie momentu ich powstania. Wśród znalezisk ceramicznych z rejonu Bazyliki Zwiastowania znajdują się naczynia z późnej epoki hellenistycznej datowane na II wiek przed Chrystusem. Odkryto także naczynia do gotowania i przechowywania żywności datowane na I wiek po Chrystusie. Wśród znalezionych na tym stanowisku lamp

ceramicznych znajduje się przynajmniej jedna lampa typu *collar neck* datowana na początek naszej ery (Bagatti, 1967, s. 137). W odniesieniu do jednego z najważniejszych miejsc chrześcijaństwa, czyli Groty Zwiastowania, można z całą pewnością stwierdzić, że była użytkowana już w czasach Świętej Rodziny (Dark, 2023, s. 162).

5.2. Nazareth Village

Bardzo interesujące wydają się odkrycia archeologiczne w Nazareth Village. Wykopaliska prowadzono tam w latach 1997–2002. Stanowisko archeologiczne znajdowało się w niewielkiej dolinie, około 500 metrów od miejsca, gdzie leżał starożytny Nazaret, na wschód od Bazyliki Zwiastowania (Pfann, Voss, & Rapuano, 2007, s. 21–24). Według archeologów w tym miejscu mieszkańcy Nazaretu w I wieku po Chrystusie wydobywali kamień i zajmowali się uprawą roli (Hesemann, 2021, s. 31). Formacje geologiczne podłoża skalnego ułatwiały wydobycie kamienia, jednocześnie tworząc wyrównane tereny idealnie przystosowane do uprawy winorośli i innych roślin. Do I wieku po Chrystusie mieszkańcy Nazaretu wznosili na tych terenach tarasy i uprawiali żyzną ziemię. W Nazareth Village wyróżnia się dwa rodzaje tarasów: suche i wilgotne (Pfann, Voss, & Rapuano, 2007, s. 21–24). Istnienie osady w Nazarecie w czasach Jezusa potwierdzają fragmenty ceramiki odkryte podczas wykopalisk. Większość znalezisk ceramicznych pochodzi z wczesnego okresu rzymskiego. Przeważają fragmenty misek, dzbanów i garnków. Wygląda na to, że najwcześniejsze zasiedlenie miało miejsce w późnym okresie hellenistycznym, czyli w II wieku przed Chrystusem (Pfann, Voss, & Rapuano, 2007, s. 70–77). Wykopaliska archeologiczne pozwoliły na zlokalizowanie trzech wież strażniczych. Wieża północna, zachowana do dziś, o wymiarach 8×7 m, ma niemal kwadratowy kształt i została wzniesiona z częściowo obrobionych bloków wapiennych. Wieża środkowa, najlepiej zachowana, ma wymiary 9×9 m i pochodzi z późnego okresu hellenistycznego lub wczesnego okresu rzymskiego. Wieża południowa jest najmniejsza i najsłabiej zachowana (Pfann, Voss, & Rapuano, 2007, s. 51–53). W Nazareth Village odkryto również prasę do wina wykutą w skale. Takie niewielkie prasy były typowym

elementem krajobrazu z okresu hellenistycznego i wczesnorzymskiego. Autorzy raportu końcowego potwierdzają to, podkreślając fakt, że w miejscu prasy znaleziono ceramikę z początku naszej ery (Pfann, Voss, & Rapuano, 2007, s. 28–30). Na obszarze Nazareth Village znajduje się wiele kamieniołomów, z których większość nie była jeszcze badana archeologicznie. Znaleźiska ceramiczne z wykopalisk sugerują, że kamieniołomy te mogły dostarczać materiał budowlany dla Nazaretu w I wieku po Chrystusie. Wiele kamieniołomów dostarczało bloki o jednolitych wymiarach 40×60 cm, idealne do konstrukcji futryn drzwiowych osadzonych w ścianach o grubości 60 cm. Liczne kamieniołomy zlokalizowano w ścianach skalnych. Ponad połowa wzgórza wykazuje ślady działalności kamieniarskiej, co wyraźnie wskazuje, że wzgórze było pozbawione ziemi przed przekształceniem go w tarasowane tereny rolne (Pfann, Voss, & Rapuano, 2007, s. 38–39). Istnieją przesłanki sugerujące, że kamieniarze przewidzieli późniejszą konwersję wzgórza na tereny rolnicze z tarasami, co można zauważyć po sposobie wydobycia niektórych obrobionych bloków, ponieważ pozostawiały one wąskie pasy wyrównanego terenu, na których wznoszono mury tarasów (Pfann, Voss, & Rapuano, 2007, s. 38–39).

5.3. Klasztor Sióstr Nazaretanek

W grudniu 2006 roku rozpoczęto prace archeologiczne w klasztorze Sióstr Franciszkanek w Nazarecie pod kierownictwem Kena Darka. Warto zaznaczyć, że nie była to pierwsza eksploracja tego miejsca. Teren klasztoru został nabyty w 1881 roku przez Kongregację Sióstr Nazaretanek. W sposób dość przypadkowy w 1884 roku rozpoczęto pierwsze wykopaliska, które przeprowadzały same zakonnice. Następnie w latach 1940–1964 badania prowadził jezuita Henri Senès. Jednak, omawiając to stanowisko archeologiczne, opieramy się na publikacji Kena Darka, który, bazując na osiągnięciach swoich poprzedników, rozwija własne badania (Dark, 2023, s. 101–102).

Zespół Kena Darka poświęcił sporo czasu na badanie struktury, która prawdopodobnie była domem z I wieku po Chrystusie. Najpewniej był to dom typu patio, usytuowany na rozległym tarasie wykutym w zboczu

niewielkiego wzgórza lub grzbietu wzdłuż zachodniego brzegu starożytnego wadi (Dark, 2023, s. 101–102). Ukształtowanie terenu pozwoliło budowniczym na wykorzystanie większej liczby elementów wykutych w skale niż zazwyczaj, a tam, gdzie nie było to możliwe, stosowano ściany kamienne (Dark, 2012, s. 58). Fragmenty tynku oraz przenośne artefakty znalezione wewnątrz struktury sugerują, że ściany domu były otynkowane, a jego mieszkańcy byli kulturowo Żydami. Znaleźiska z tego stanowiska wskazują na istnienie społeczności kulturowo żydowskiej, przestrzegającej praw czystości rytualnej zgodnie z ówczesnym rozumieniem, co jest zgodne z wcześniejszymi odkryciami na terenach wiejskich, które doprowadziły do podobnych wniosków (Dark, 2023, s. 122). Interpretacja tej struktury jako budynku gospodarczego lub sakralnego wydaje się jeszcze mniej uzasadniona. Fakt, że w czasach krzyżowców nad tym domem wzniesiono ogromny kościół o wymiarach 28 m szerokości i 35 m długości, świadczy o wielkim znaczeniu tego miejsca w tamtej epoce. Ponadto fakt, że lokalizacja ta była uważana za jedno z prawdopodobnych miejsc zamieszkania Świętej Rodziny, dodatkowo wzmacnia jej znaczenie historyczne (Dark, 2023, s. 129).

Co ciekawe, dom znajdował się pomiędzy dwoma grobami wykutymi w skale dopiero po tym, jak budynek przestał być użytkowany. Dekoracje mozaikowe wskazują na to, że groby te mogły mieć szczególne znaczenie. Jeden z grobów, którego przedśonek przebiega przez jedną ze ścian domu, posiada kamień przy wejściu. Ten grób stał się znany jako Grób Sprawiedliwego, ponieważ uważano, że może być miejscem pochówku św. Józefa. Według Kena Darka jest mało prawdopodobne, aby ziemski ojciec Jezusa został tam pochowany, ponieważ oba groby pochodzą z okresu późniejszego niż opuszczenie domu, co w przeciwnym razie byłoby sprzeczne z żydowskimi przepisami o czystości rytualnej (Dark, 2012, s. 59).

5.4. Wykopaliska prowadzone przez Yardenę Alexandre

Ostatnie badania archeologiczne w Nazarecie rozpoczęły się w listopadzie 2009 roku, kiedy podczas budowy Międzynarodowego Centrum Maryi w Nazarecie naprzeciwko Bazyliki Zwiastowania odkryto

starożytne mury. Znaleźisko zostało zgodnie z obowiązującym prawem niezwłocznie zgłoszone izraelskiemu ministerstwu do spraw zabytków. Prace badawcze były nadzorowane przez archeolog Yardenę Alexandré (2020, s. 25). Badania prowadzone przez Yardenę Alexandré dostarczyły dowodów na istnienie osadnictwa w rejonie obecnego centrum Nazaretu. Izraelska archeolog skupiła się na dwóch obszarach w pobliżu Źródła Maryi (Alexandré, 2012, s. 2–4). W pierwszym, nazwanym przez nią Placem Kościoła, odkryto trzy fragmenty murów oraz ceramikę z późnego okresu hellenistycznego. Znalezione tam monety hellenistyczne, jedyne dotychczas znane z Nazaretu, potwierdzają zamieszkanie w tym rejonie w tamtym czasie. W drugim obszarze, nazwanym Placem Źródła, odkryto rzymskie kanały wodne. Monety, ceramika oraz lampa ceramiczna z okresu rzymskiego sugerują istnienie osady w tym czasie (Dark, 2023, s. 47).

Spore zainteresowanie gwarantujące medialny rozgłos tym badaniom wywołała konferencja prasowa, podczas której w grudniu 2009 roku w obecności archeolog Yardeny Alexandré ogłoszono wyniki badań, ujawniając, że w Nazarecie odkryto pozostałości domu z czasów Jezusa (Alexandré, 2020, s. 40). Prace przeprowadzone przez Yardenę Alexandré wykazały, że omawiany dom był mały i skromny, składał się z dwóch pomieszczeń ułożonych w kształt litery „L”, otaczających niewielkie patio. Ściany budynku wzniesiono ze starannie obrobionych bloków wapiennych, układanych warstwami, które pierwotnie były pokryte powłoką glinianą (Alexandré, 2020, s. 40). Na podstawie fragmentów naczyń kuchennych typu herodiańskiego oraz żydowskich naczyń kamiennych można datować obiekt na I wiek po Chrystusie. W centralnej części patio odkryto silos w naturalnym podłożu skalnym, a w jego pobliżu znajdował się tunel ewakuacyjny, który prawdopodobnie został zbudowany w 67 roku po Chrystusie, gdy wojska rzymskie zajęły Galileę w celu stłumienia powstania żydowskiego (Hesemann, 2023, s. 34). Odkryto tam także fragmenty lamp typu herodiańskiego z charakterystycznymi ostrymi brzegami, które powszechnie występowały w osadach galilejskich z wczesnego okresu rzymskiego. Naczynia kuchenne i magazynowe sugerują, że mieszkańcy budynku dysponowali wystarczającymi zasobami, aby nabywać produkty wytwarzane

poza regionem. Może to sugerować, że społeczność ta funkcjonowała na poziomie wyższym niż minimalny, niezbędny do przetrwania (Alexandré, 2020, s. 43). W opinii Hesemanna odnaleziony ciężarek krosna, używany do tkania, również wspiera interpretację tego miejsca jako domu mieszkalnego. Jego piramidalny kształt jest dobrze znany z innych osad galilejskich z wczesnego okresu rzymskiego (Hesemann, 2023, s. 34). Wygląda na to, że miejsce to było zamieszkane w sposób ciągły pod koniec okresu hellenistycznego i na początku okresu rzymskiego, co potwierdzają liczne znaleziska datowane na oba te okresy. Większość odkrytych artefaktów stanowią fragmenty naczyń kuchennych i pojemników do przechowywania. Ponadto znaleziono fragmenty naczyń z wapienia oraz różne przedmioty wykonane z kamienia, metalu i kości (Alexandré, 2020, s. 49–58).

6. Nazaret w czasach Jezusa: wielkość i charakter osady w świetle badań archeologicznych

Chociaż Nazaret pojawia się po raz pierwszy w źródłach pisanych na kartach Nowego Testamentu, to dzięki pracom archeologicznym wiemy, że istnieją dowody na istnienie w tym miejscu osady z późnego okresu hellenistycznego lub wczesnego okresu rzymskiego, czyli pod koniec II wieku przed Chrystusem i na początku I wieku po Chrystusie. Ponadto cztery opisane stanowiska archeologiczne znajdują się na terenie Nazaretu współczesnego Świętej Rodziny. W związku z tym powtarzane zarzuty, że w czasach Jezusa nie istniała tam osada, są fałszywe i nie mają podstaw naukowych (Salm, 2015, s. 25–44). Na terenie tych stanowisk odkryto domy i budynki o zaawansowanej konstrukcji, a także przedmioty wskazujące na poziom życia wyższy niż minimalny, potrzebny do przetrwania. Dzięki zachowanym fragmentom ceramiki oraz innym znaleziskom wiemy, że w Nazarecie mieszkwały rodziny związane z religią żydowską. Ludność zajmowała się głównie rolnictwem oraz produkcją materiałów budowlanych. Z pewnością niektórzy mężczyźni pracowali przy obróbce kamienia i drewna, a także przy budowie domów i pomieszczeń gospodarczych.

Skoro udowodniono już, że Nazaret nie jest jedynie literackim wymysłem, kolejne pytanie brzmi, czy rzeczywiście w czasach Jezusa Nazaret było *polis* zgodnie z definicją tego terminu z czasów grecko-rzymskich. W ostatnich latach wielu komentatorów biblijnych, kaznodziejów czy rekolekcjonistów zwykło podkreślać nikłe znaczenie Nazaretu w czasach Świętej Rodziny. Najlepszym dowodem na to jest nazwanie przez papieża Franciszka Nazaretu wioską na kartach listu apostołskiego *Patris corde* (Franciszek, 2020, s. 1²).

6.1. Teoria Michaela Hesemanna

Oprócz wykopalisk prowadzonych w Nazarecie przeprowadzono również liczne badania w jego okolicach. Na ich podstawie niemiecki historyk Michael Hesemann przedstawił interesującą teorię na temat wielkości Nazaretu. W jego przekonaniu kluczowy dla oszacowania liczby mieszkańców starożytnego Nazaretu był fakt, iż miejscowość tę otaczały 23 żydowskie groby wykute w skale, z których najstarsze datowano na I wiek po Chrystusie. W 18 z tych grobów znajdowały się *kokhim*, czyli wąskie i długie nisze rozchodzące się od centralnej komory, przeznaczone na groby wtórne. Cztery groby w Nazarecie były zamykane dużymi kamieniami, podobnymi do tych odkrytych w Jerozolimie z czasów panowania króla Heroda (Hesemann, 2023, s. 30). Zgodnie z żydowskimi zwyczajami groby umieszczano co najmniej 25 m od osady, co dawało wyobrażenie o jej wielkości w starożytności (Hesemann, 2023, s. 30). Zgodnie z teorią niemieckiego badacza Nazaret rozciągał się jedynie do terenu obecnej Bazyliki Zwiastowania i mógł mieć maksymalnie 700 m długości i 220 m szerokości. W jego granicach znajdowały się rozległe niezabudowane przestrzenie między domami, wykorzystywane do hodowli zwierząt, ogrodnictwa i produkcji rolnej. Według niego liczba mieszkańców Nazaretu w czasach Jezusa prawdopodobnie nie przekraczała 300–400 osób (Hesemann, 2023, s. 31). Podobnego zdania

---

2 Warto zauważyć, iż było to odejście od interpretacji św. Jana Pawła II z adhortacji *Redemptoris custos*, który definiował Nazaret jako „galilejskie miasteczko” (Jan Paweł II, 2021, s. 15).

jest James Strange (1992, s. 1050), który twierdzi, że liczba mieszkańców dochodziła maksymalnie do 480 osób.

6.2. Teoria Uziego Leibnera

Izraelski archeolog Uzi Leibner, specjalizujący się w archeologii Galilei z czasów hellenistycznych, rzymskich i bizantyjskich, uważa, że w czasach Świętej Rodziny pojęcie *‘tr* zatraciło swoje pierwotne znaczenie i w ten sposób nazywano także duże wioski (Leibner, 2009, s. 348). W jego opinii miejscowości takie jak Nazaret w okresie wczesnorzymskim pełniły rolę wiosek znajdujących się w orbicie wielkiego ośrodka miejskiego, którym w tym przypadku byłoby prężnie rozwijające się Seforis. Dynamiczna rozbudowa Seforis oraz możliwości handlowe, gospodarcze i życiowe, które się z tym wiązały, sprawiły, że wokół tego miasta – zdaniem Leibnera (2009, s. 348) – pojawiło się wiele wsi i osad, a te, które istniały już wcześniej, zaczęły się rozrastać. Zatem zgodnie z tą hipotezą Nazaret byłby wioską ściśle związaną z oddalonym o około 8 km wielokulturowym Seforis.

6.3. Teoria Kena Darka

Obie wcześniejsze hipotezy Ken Dark podważa własnymi argumentami. Po pierwsze, nie zgadza się z teorią, że rozmieszczenie grobów wokół Nazaretu wpłynęło na powierzchnię Nazaretu w czasach Świętej Rodziny. Według Darka nie można wykorzystać rozmieszczenia cmentarzy z okresu rzymskiego do określenia granic Nazaretu w I wieku po Chrystusie. Charakterystyka wszystkich odkrytych grobów w Nazarecie świadczy o tym, iż pochodzą one z połowy I wieku po Chrystusie lub nawet z okresu późniejszego (Dark, 2012, s. 138). W jego opinii bardziej wiarygodnym sposobem określenia rozmiarów Nazaretu jest analiza rozmieszczenia budynków oraz znalezisk związanych z osadą, takich jak domy, przestrzenie magazynowe i struktury rolnicze. Układ budynków odtworzony dzięki badaniom archeologicznym sugeruje, że Nazaret w czasach Jezusa był czymś więcej niż małą wioską. Obejmował obszar odpowiadający dużej części współczesnego centrum Nazaretu.

Choć, jak zastrzega Dark, nawet to może być niedoszacowaniem jego rozmiarów, ponieważ większość terenu poza tymi granicami nigdy nie była poddana badaniom archeologicznym (Dark, 2012, s. 138).

W opinii Darka również teoria Leibnera nie uwzględnia dostatecznie specyfiki Nazaretu z okresu Świętej Rodziny, który w tamtym czasie, w przeciwieństwie do Seforis, był zamieszkiwany przez ludność wyłącznie pochodzenia żydowskiego (Dark, 2012, s. 23). Dodatkowo mieszkańcy Nazaretu charakteryzowali się głębokim przywiązaniem do kultury, zwyczajów i religii swojego narodu, co znajduje potwierdzenie w fakcie, iż w czasie prac archeologicznych wokół Nazaretu nie odkryto żadnych pozostałości rzymskich czy greckich w promieniu 3 km od starożytnej osady (Dark, 2012, s. 138). Nie ulega wątpliwości, że gdyby Nazaret był wioską uzależnioną od Seforis, to pozostałości tego typu z pewnością zostałyby odnalezione i zidentyfikowane.

Innym argumentem przywoływanym przez Darka na rzecz tezy, iż Nazaret był miastem, jest fakt, że Jafia – położona około 3 km od Nazaretu i pod wieloma względami uznawana za miejscowość do niego bliźniaczo podobną – została przez Józefa Flawiusza określona mianem miasta (Dark, 2012, s. 139).

Według Darka nie ma powodu wątpić, że Nazaret z I wieku po Chrystusie z punktu widzenia archeologicznego był osadą podobną do Jafii w tym samym okresie (Alexandré, 2012, s. 139). Naturalnie zarówno Nazaret, jak i Jafia nie mogły się równać pod względem wielkości z pobliskim miastem Seforis, jednak zdaniem Darka możliwe jest, że w czasach Jezusa Nazaret można było uznać za miasto. W tym miejscu Dark czyni pewne zastrzeżenie. Otóż w jego opinii należy odejść od tradycyjnych hebrajskich i greckich koncepcji miasta i przyjąć koncepcję rzymską (Alexandré, 2012, s. 141). Według Rzymian małe skupisko zabudowań miejskich położone w pobliżu większego miasta nazywano *vicus* (Zoch, 1998, s. 233). Tego typu jednostki terytorialne i organizacyjne stały się powszechne w I wieku po Chrystusie. Według Darka osady te nie posiadały budynków użyteczności publicznej, choć mogły mieć centrum religijne, na przykład świątynię. Niemniej jednak pełniły szereg funkcji służących zaspokajaniu potrzeb pobliskich gospodarstw, takich jak rzemiosło czy przetwarzanie produktów, oraz mogły

posiadać tradycyjne targowiska (Dark, 2012, s. 142). Swoją tezę Dark argumentuje faktem, iż w Nazarecie oraz pobliskich osadach odkryto fragmenty naczyń i narzędzi typowo żydowskich. Nie można tego samego powiedzieć o Seforis i jego okolicach. W związku z tym przekonanie o zależności Nazaretu od Seforis jest błędne. Ken Dark idzie o krok dalej i twierdzi, że społeczności unikające kontaktu z Seforis i jego kulturą wykorzystywały Nazaret jako centrum lokalnej gospodarki. Opierając się na danych pochodzących z Ewangelii oraz wykopalisk archeologicznych (Dark, 2012, s. 143), możemy przyjąć, że Nazaret był osadą stosunkowo dużą, która wywierała również wpływ na pobliskie wsie.

7. Nazaret w I wieku po Chrystusie: między grecko-rzymską *polis* a rzymskim *vicus*

Analiza i zestawienie danych biblijnych oraz archeologicznych dotyczących Nazaretu z klasyczną koncepcją miasta w czasach grecko-rzymskich prowadzą do wniosku, że termin użyty jeden raz w Ewangelii św. Mateusza i trzykrotnie w Ewangelii św. Łukasza nie odpowiada temu, w jaki sposób w tamtym okresie definiowano *polis*. Choć miejscowość ta cieszyła się pewną autonomią administracyjną i kulturową, to jednak cztery poważne ekspedycje archeologiczne nie potwierdziły istnienia budynków użyteczności publicznej, ośrodków władzy lokalnej czy przestrzeni przeznaczonych do wspólnotowego praktykowania kultu religijnego. Nie potwierdzono nawet istnienia w tamtym czasie synagogi wspomnianej w Ewangeliiach (zob. Mt 13, 54; Mk 6, 2; Łk 4, 16; Baraniak, 2023, s. 110). Z drugiej strony odnaleziony materiał archeologiczny prowadzi do konkluzji, iż poziom życia mieszkańców Nazaretu w czasach Świętej Rodziny pozwalał na więcej niż tylko zaspokajanie podstawowych potrzeb egzystencjalnych. Potwierdzono również funkcjonowanie w obrębie tej społeczności osób zajmujących się handlem i rzemiosłem. Choć to za mało do wypełnienia definicji *polis*, to jednak – jak zauważa Ken Dark – wystarczająco dużo, aby spoglądać na Nazaret w świetle innej koncepcji miasta, czyli rzymskiego *vicus*. W związku z tym odpowiedź

na pytanie, dlaczego ewangeliści określają Nazaret mianem *polis*, nie jest jednoznaczna. Przede wszystkim należy wykluczyć teorię o celowym wprowadzaniu czytelnika w błąd. Prawdopodobna wydaje się hipoteza opisana przez Hansena w kontekście innych miejscowości. Jego zdaniem już od III wieku przed Chrystusem dochodziło do pewnych konfuzji. Z jednej strony można było zaobserwować dynamikę, która pozwalała w dość krótkim czasie rozrastającej się *kómē* zyskać miano *polis*. Z drugiej strony zdaniem duńskiego badacza zdarzało się często, że mieszkańcy dużych i rozwiniętych ośrodków wiejskich określali swoją miejscowość mianem *polis*, podczas gdy wszyscy wokół używali terminu *kómē*. Wreszcie trzecim argumentem przemawiającym za tym, iż ewangeliści nie pomylili się i nie wprowadzali w błąd, jest fakt, że w tamtym czasie zdarzało się, iż status *kómē* współistniał niekiedy ze statusem *polis* zależnego od innego większego ośrodka miejskiego (Hansen, 2012, s. 10).

Zakończenie

Przedstawione argumenty dowodzą, iż bardzo prawdopodobne jest, że w czasach Jezusa Nazaret był małym miastem. Choć dane, którymi dysponujemy, prowadzą do konkluzji, iż nie wyczerpywało klasycznej koncepcji *polis* z czasów grecko-rzymskich, to jednak nie była to mała wioska uzależniona wielowymiarowo od pobliskiego Seforis. Mimo że w ostatnich dekadach wielu badaczy skłaniało się ku nazywaniu Nazaretu wioską, to najnowsze opracowania autorstwa Kena Darka przeciwstawiają się tym tezom. W opinii tego brytyjskiego archeologa najodpowiedniejszą koncepcją definiującą Nazaret jako miasto jest *vicus*, czyli rzymski termin określający małe zurbanizowane miejscowości zlokalizowane w pobliżu dużych miast. Wieloznaczność pojęcia *polis* oraz trwający do dziś spór o to, czy Nazaret był miastem, czy wsią, skłaniają do postawienia tezy, że ewangeliści nie popełnili błędu, określając Nazaret terminem *polis*. Tym bardziej że wykazano, iż zdarzało się wówczas, że terminów tych używano zamiennie albo zgodnie z uznaniem lub sympatią.

Abstrakt

„[...] wrócili do Galilei, do swego miasta – Nazaret” (Łk 2, 39).

Ale czy Nazaret rzeczywiście był wtedy miastem?

Nazaret był miejscem życia, wychowania i pracy Jezusa Chrystusa od powrotu z Egiptu do rozpoczęcia publicznej misji głoszenia Królestwa Bożego i wzywania do nawrócenia. W związku z tym dla chrześcijan to położone w Galilei miasto jest miejscem bardzo ważnym nie tylko ze względów pielgrzymkowych, lecz także naukowych. Czterokrotne określenie przez ewangelistów tej miejscowości mianem polis wzbudziło zainteresowanie i kontrowersje, gdyż badania archeologiczne prowadziły do konkluzji, iż Nazaret z epoki grecko-rzymskiej nie wyczerpywał klasycznej koncepcji polis. Analiza dostępnych danych biblijnych, filologicznych, socjologicznych oraz najnowszych odkryć archeologicznych prowadzi do wniosku, że ewangelisci nie popełnili błędu, określając Nazaret terminem polis, choć dużo bardziej odpowiednio byłoby łacińskie pojęcie vicus, oznaczające w tamtej epoce małe miasto zlokalizowane w pobliżu dużej metropolii.

Słowa kluczowe: Nazaret, archeologia, polis, vicus, miasto

Abstract

“[...] they returned to Galilee, to their own town of Nazareth”

(Luke 2:39). But was Nazareth really a town at that time?

Nazareth was the place where Jesus Christ lived, was raised, and worked from the return from Egypt until the beginning of His public ministry of proclaiming the Kingdom of God and calling for repentance. For this reason, this town located in Galilee holds great significance for Christians, not only from a pilgrimage perspective but also from a scholarly one. The Evangelists' fourfold designation of this locality as polis has generated both interest and controversy, as archaeological research has led to the conclusion that Nazareth in the Greco-Roman period did not fulfill the classical concept of the polis. An analysis of the available biblical, philological, and sociological data, as well as the most recent archaeological discoveries, leads to the conclusion that the Evangelists did not err in referring to Nazareth as a polis, although the Latin term vicus, denoting a small town situated in proximity to a larger metropolis, would be more precise in the context of that period.

Keywords: Nazareth, archaeology, polis, vicus, city

References

- Alexandré, Y. (2012). *Mary's Well, Nazareth: The Late Hellenistic to the Ottoman Periods* (IAA Reports, 49). Israel Antiquities Authority. <https://doi.org/10.69704/iaaRepV000.1996.28>
- Alexandré, Y. (2020). The settlement history of Nazareth in the Iron Age and early Roman period. *ʿAtiqot*, 98, 25–92. <https://doi.org/10.70967/2948-040X.2002>
- Alonso Sch kel, L. (1994). *Diccionario b blico hebreo-español*. Trotta.
- Aristoteles (2005). *Politica*. Istmo.
- Bagatti, B. (1967). *Excavations in Nazareth: From the Beginning till the XII Century*. Franciscan Printing Press.
- Bagatti, B. (1993). Excavations. W E. Stern, A. Lewinson-Gilboa, & J. Aviram (red.), *The New Encyclopedia of Archaeological Excavations in the Holy Land* (t. 3, s. 1103–1104). The Israel Exploration Society & Carta.
- Baraniak, M. (2011). Motywy miasta w Ksi dze Pieśni nad Pieśniami i jego targumiczna interpretacja. *Scripta Biblica et Orientalia*, 3, 209–233.
- Baraniak, M. (2023). Tajemnicze Nazaret – na styku historii i Biblii. *Colloquia Litteraria*, 30(1–2), 97–114. <https://doi.org/10.21697/cl.2021.30.1-2.6>
- Barnett, P. (2002). *Jesus and the Rise of Early Christianity: A History of New Testament Times*. InterVarsity Press.
- Brown, F., Driver, S., & Briggs, C. (2000). *The Brown–Driver–Briggs Hebrew and English Lexicon*. Hendrickson Publishers.
- Burke, A. (2008). *Walled Up to Heaven. The Evolution of Middle Bronze Age Fortification Strategies in the Levant*. Eisenbrauns. <https://doi.org/10.1163/9789004376687>
- Dark, K. (2012). Early Roman-period Nazareth and the Sisters of Nazareth Convent. *Antiquaries Journal*, 92, 37–64. <https://doi.org/10.1017/S0003581512001308>
- Dark, K. (2023). *Archaeology of Jesus' Nazareth*. Oxford University Press. <https://doi.org/10.1093/oso/9780192865397.001.0001>
- Edersheim, A. (1876). *Sketches of Jewish Social Life in the Days of Christ*. Religious Tract Society.
- Ellingworth, P. (2008). Cities, Towns, and Villages in the NT. *The Bible Translator*, 59(4), 195–198. <https://doi.org/10.1177/026009350805900406>
- Franciszek. (2020). *Patris corde*. Pallotinum.
- Fry, E. (1979). Cities, Towns and Villages in the Old Testament. *The Bible Translator*, 30(4), 434–438. <https://doi.org/10.1177/026009437903000405>
- Hansen, M. H. (2000). A Survey of the Use of the Word Polis in Archaic and Classical Sources. *CPCPapers*, 5, 173–215.
- Hansen, M. H. (2004). An Introduction. W M. H. Hansen, & T. H. Nielsen (red.), *An Inventory of Archaic and Classical Poleis* (s. 3–150). Oxford University Press.
- Hansen, M. H. (2006). *Polis. An Introduction to the Ancient Greek City-State*. Oxford University Press. <https://doi.org/10.1093/oso/9780199208494.003.0025>

- Herodotus (2013). *The Histories*. Roman Roads Media.
- Jan Paweł II. (2021). *Redemptoris custos*. Wrocławska Księgarnia Archidiecezjalna.
- Laughlin, J. C. H. (2006). *Fifty Major Cities of the Bible*. Routledge.
- Leibner, U. (2009). *Settlement and History in Hellenistic, Roman, and Byzantine Galilee*. Mohr Siebeck. <https://doi.org/10.1628/978-3-16-151460-9>
- Michniewicz, W. (1999). Sefforis, Nazaret i nauczanie Jezusa. *Studia Theologica Varsaviensia*, 37(2), 37–58.
- Pfann, S., Voss, R., & Rapuano, Y. (2007). Surveys and Excavations at the Nazareth Village Farm (1997–2002): Final Report. *Bulletin of the Anglo-Israel Archaeological Society*, 25, 21–79.
- Safrai, Z. (2010). Agriculture and Farming. W C. Hezser (red.), *The Oxford Handbook of Jewish Daily Life in Roman Palestine* (s. 246–263). Oxford University Press. <https://doi.org/10.1093/oxfordhb/9780199216437.013.0014>
- Salm, R. (2015). *Nazareth Gate*. American Atheist Press.
- Strange, J. (1992). Nazareth (Place). W D. N. Freedman (red.), *Anchor Bible Dictionary* (t. 4, s. 1050–1051). Doubleday. <https://doi.org/10.5040/9780300261905-807>
- Toner, J. (2004). *Greek Key Words*. The Oleander Press.
- Tzaferis, V. (1993). Identification and History. W E. Stern, A. Lewinson-Gilboa, J. Aviram (red.), *The New Encyclopedia of Archaeological Excavations in the Holy Land* (t. 3, s. 1101–1103). The Israel Exploration Society & Carta.
- Zoch, P. (1998). *Ancient Rome: An Introductory History*. University of Oklahoma Press.